

TANULMÁNYOK

Boronkai Dóra

DEIXISEK A GYERMEKNYELVBEN

Bevezetés

A szövegek egyik alapvető mikroszintű művelete, a deixis, különösen nagy szerepet játszik a két vagy több résztvevős társalgások felépítésében. Korábbi felnőtt adatközlőktől származó spontán és tervezett szövegeken végzett kutatások igazolták, hogy az exoforikus deixisek elsősorban a személyi viszonyok kialakításáért, valamint az idő- és térviszonyok hálózatának megteremtéséért felelősek (Boronkai, 2010b, c). A térviszonyok reprezentálásában az auto- és heterodeixisnek is szerepe van attól függően, hogy a térbeli kijelölés a beszédesemény konkrétan meghatározott terében, vagy a valós tértől eltérő helyen történik. A fenti típusok mellett a spontán társalgásokban az endoforikus diskurzusdeixisek is betölthetnek rámutató szerepet. Mivel a deixis alkalmazása során a beszélő úgy kapcsolja össze az utalt entitást a beszédhelyezettel, hogy a befogadó ahhoz lehetőleg a legkisebb mentális erőfeszítéssel hozzáférhessen, ezért a deixis különböző típusai feltételezhetően a gyermeknyelvi társalgások fő diskurzusszervező eszközeiként is megjelennek. A tanulmány spontán gyermeknyelvi és gyermek-felnőtt társalgásokból álló élőnyelvi korpuszon vizsgálja a deixis különböző típusainak megjelenését, leggyakrabban előforduló kifejezőeszközeit, valamint a társalgás szervezésében betöltött szerepét.

Elméleti háttér

A deixisek a társalgásban

A *deixis* fogalma *deiktikosz* 'mutató' értelemben már az ógörög grammatikákban is megjelenik, Dionüsziosz Thraxnál mutató névmás, de határozott névelő is lehet. Általános értelmezése szerint azokat a nyelvi lehetőségeket foglalja magában, amelyek az egyes megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusaira vonatkozathatók, a deiktikus nyelvi elemek pedig azok a formák, amelyek segítségével a nyelvhasználat kontextusára, annak bizonyos összetevőire lehet utalni (Lyons, 1989; Levinson, 1992, 1994). A deixis a kognitív nyelvészeti felfogásban Langacker (1987. 126, 1991. 91) nyomán olyan mikroszintű rámutatás, amely a kommunikáló felek által kialakított és értelmezett szövegvilágban érzékelhető dolgokra, személyekre, tér- és időviszonyokra, módokra és állapotokra, minőségekre és mennyiségekre (Tolcsvai Nagy, 2001, 175–180), vagy egy másik szövegelemre utal, s az utalás során a külső dolgot a szövegvilágba beemelve annak feldolgozott részévé teszi. A deixis tehát olyan nyelvi művelet, amely során a beszélő úgy kapcsolja össze az utalt entitást a beszédhelyezettel, hogy a befogadó ahhoz mentálisan (lehetőleg a legkisebb mentális erőfeszítéssel) hozzáférhessen (Janssen, 2002, 152). A fentiekből az is következik, hogy a deixis a párbeszéd szövegek egyik legjellemzőbb utaló eszköze, amely a társalgás szervezése során a következőképpen működik.

A párbeszédekben szereplő rámutatások feldolgozásakor a résztvevők folyamatosan észlelik az őket körülvevő környezet legfontosabb összetevőit (szereplők, tér, idő, cselekvések), amelyek fokozatosan beépülnek a szöveg világába. A deixis alkalmazásával a beszélő egy nyelvi és egy vizuális reprezentáció között hoz létre kapcsolatot, amelynek érvényessége az adott beszédhelyzetre és az adott szövegvilágra korlátozódik. A hallgató a korlátozott feltételek mellett dekódolja a létrehozott kapcsolatot, és megérti a rámutatást. Ezt segíti az is, hogy a deiktikus szerepben használt névmások sokféle viszony kifejezésére alkalmasak, ezért képesek a reprezentált elemet jól behatárolhatóvá tenni.

Gyermeknyelvi társalgások vizsgálata

A gyermeknyelvi társalgások empirikus vizsgálata Sacks és Schegloff nyomán indult meg a nemzetközi szakirodalomban. A témában zajló kora gyermekkori kutatások főként a vokális, mozgásos és nonverbális jelekre (pl. szemkontaktus), valamint a tárgyakkal való manipulációra, mint kommunikációs elemekre fókuszáltak. Az első valódi társalgáselemző kutatás során fiúk és lányok játéktevékenységeit vizsgálva Goodwin elemezte az utasítások, a történetmesélés és a függő beszéd alkalmazásának mechanizmusait (vö. 1984, 1990). A következő kutatások a gyermekek kommunikációja során megjelenő implikációkat és érveket (Maynard, 1985; Goodwin, 1987; Cobb-Moore, Danby & Farrell 2008), valamint a különböző szituációkhoz kapcsolódó kódváltásokat (Cromdal 2004) vizsgálták. Szintén nagy érdeklődés övezte a gyermekek felnőttekkel történő társalgásainak elemzését (Forrester, 2010), valamint interakcióik konverzációelemzéssel történő vizsgálatát (Gardner & Forrester 2010), különös tekintettel a különböző hibajavítási stratégiák (Corrin, 2010; Forrester, 2008) vizsgálatára.

Az első olyan nemzetközi adatbázis, amely felvett hanganyagokat és azok átiratait is tartalmazza, a CHILDES (Child Language Data Exchange System) nevet viseli (MacWinney, 2000). A korpuszban szerepelnek anyagok magyar gyermekektől is. Ez az adatbázis elsősorban grammatikai vagy szókincsvizsgálatokra nyújt kiváló lehetőséget, de részben társalgáselemzési vizsgálatokra is felhasználható. Mivel a transzkripciója eltér a társalgáselemzés során használt változattól, főként a szekvenciális rendezettség és a hibajavítások mechanizmusának tanulmányozására alkalmas. A nemzetközi kutatások között meg kell említeni egy 500 órányi videofelvételt elemző kutatást (Kidwell, 2012), amely 1-2,5 éves gyermeknyelvi anyagot vizsgált meg a konverzációelemzés módszerével. A nemzetközi kutatások arra keresik a választ, hogyan sajátítják el a gyermekek a kommunikáció képességét, és ezáltal hogyan válnak képessé a társas interakciókra (Bateman & Church 2017)¹.

A konverzációelemzés módszerének elterjedése hazánkban kezdetben a felnőtt adatközlőktől származó társalgások vizsgálatában jelent meg (Boronkai, 2009), majd a felnőttnyelvi társalgások vizsgálata után fokozatosan megindultak a gyermeknyelvi kutatások is. Ezek közül ki kell említeni a GABI beszélt gyermeknyelvi adatbázison történt vizsgálatokat, amelyek új irányokat határoztak meg a korpusz alapú gyermeknyelvi-kutatásban (Bóna, 2017). A korpuszalapú vizsgálatok gyakran irányultak fonetikai és fonológiai (Auszmann, 2017; Jordanidisz, 2017), szófajtnai, szóképzettani, grammatikai kérdésekre (Neuberger, 2014, 2017). A vizsgálatok között

---

¹ A gyermeknyelvi korpuszon történő nemzetközi konverzációelemző kutatásokra bővebben ld. Boronkai 2021.

elsősorban pszicholingvisztikai megközelítésből megjelentek a társalgáselemzéssel összefüggő területek is: pl. megakadásjelenségek (Szabó, 2008; Bóna, 2015; Horváth, 2017), önmonitorozás, hibajavítások (Gósy, 2009; Bóna & Neuberger 2012). Ezek mellett megindultak azok a kutatások is, amelyek kifejezetten a társalgáselemzés szempontjaira (beszélőváltások, szomszédsági párok, hibajavítási stratégiák) helyezték a hangsúlyt (Boronkai, 2010a, 2011, 2019)². A spontán gyermeknyelvi konverzációs mintán végzett empirikus kutatások eddig többek között a különböző társalgási jellemzők, a megakadásjelenségek, hibajavítási stratégiák vagy a metapragmatikai tudatosság megnyilvánulásának vizsgálatára irányultak. A konverzációs kompetencia fejlődésének tanulmányozásához a fenti szempontok mellett hasznos lehet a deixisek társalgásszervező szerepének vizsgálata is, elsősorban az életkor változójának tükrében.

Kutatás

Hipotézisek

A kutatás hipotézisei elsősorban a felnőtt adatközlőktől származó korábbi, deixisre irányuló vizsgálatok (Boronkai, 2010b), az anyanyelvvelsajátítás fázisaira vonatkozó elméleti szakirodalom (pl. Gósy, 2005), és a konverzációelemzéssel történt gyermeknyelvi vizsgálatok eredményein alapulnak, mivel a deixisek gyermeknyelvi vizsgálatára a szakirodalomban nem található empirikus kutatási eredmény. Ezek alapján jelen kutatás a következő feltevések vizsgálatát tűzi ki célul:

- (1) A deixisek közül az exoforikus deixisek túlsúlya, azon belül a személyekre vonatkozó rámutatások dominanciája várható.
- (2) A rámutatások gyakorisága az életkor előrehaladásával növekszik.
- (3) A lányok gyakrabban használnak rámutatást a spontán társalgásokban.
- (4) A deixisek leggyakoribb kifejezőeszköze a mutató névmás.

Anyag és módszer

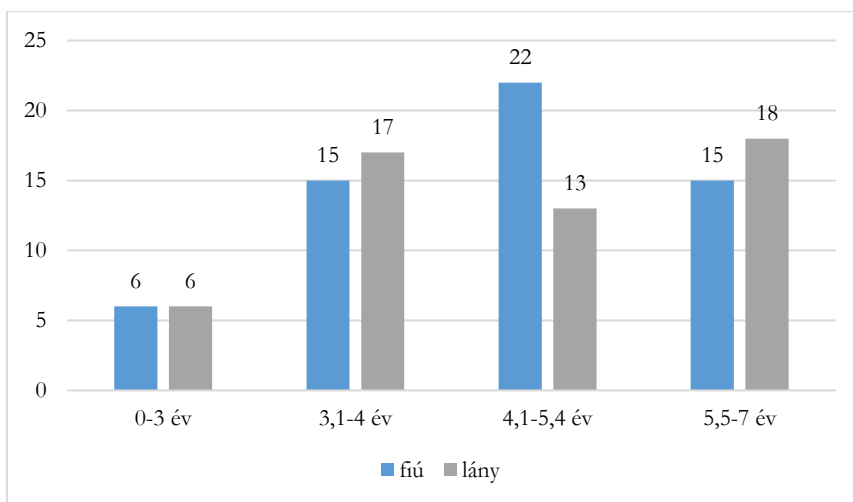
A korpusz építése részben intézményes, részben családi keretek között zajlott. A felvételek egyrészt saját gyűjtésből származnak, másrészt óvodapedagógus és neveléstudomány szakos hallgatók készítették szakdolgozati kutatómunka, vagy a kora gyermekkori kommunikációs fejlődéssel foglalkozó szeminárium hallgatóiként³. A korpusz nagy részének gyűjtése a Dunaföldvári Eszterlanc Óvoda, Bölcsőde és Konyha Varázskert Bölcsődéjében, a Dunaföldvár-Bölcske-Madocsa Mikrotérségi Óvoda és Bölcsőde Eszterlanc Óvoda Tagintézményének Jókai utcai intézményében, valamint a „Vasút a Gyermekéért” Alapítvány Székesfehérvári Óvodájában és a Szent Imre Általános Iskola és Óvodában zajlott. A családi körülmények között gyűjtött társalgások rendszerint valamilyen tevékenység végzése (pl. játék, sütés-főzés, farsangi jelmezkészítés, televíziónézés és reggeli készülődés, öltözködés) közben kerültek rögzítésre. A hangfelvételek rögzítése mobiltelefonos hangrögzítő alkalmazással történt, a felvételek kutatásban történő felhasználását minden esetben szülői beleegyező nyilatkozat engedélyezi. A vizsgált korpusz 90 gyermek-gyermek, anya-gyermek, pedagógus-gyermek társalgást tartalmaz, és 13962 szövegszóból áll. Az adatközlők között 116 gyermek szerepel, közülük 58 fiúgyermek és 58 leánygyermek

² A magyar konverzációelemző gyermeknyelvi kutatásokra részletesen ld. Boronkai 2021.

³ Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, 2017-2019.

van. A felnőtt adatközlők száma 25 fő, közülük 9 anya, 5 apa, 7 óvodapedagógus, 1 dajka és 3 kutatásvezető vett részt a vizsgálatban. A felnőtt adatközlőktől származó szövegek nem képezik a jelen kutatás tárgyát, így a deixisek vizsgálata csak a gyermekektől származó megnyilatkozásokban valósult meg.

A gyermek adatközlők életkor és nemek szerinti megoszlását az 1. ábra mutatja. Az ábrán jól látható, hogy a korpusz kialakításánál fontos szempont volt, hogy az egyes életkorok és nemek hasonló arányban legyenek reprezentálva a mintában. Ez az életkorok tekintetében legkevésbé az első (bölcsődés) korcsoportban, a nemek szempontjából pedig a 3. (középső csoportos) korcsoportban sikerült. A felvett minta nagysága azonban csaknem megegyező ezekben a csoportokban is, ezért a kutatás eredményeit a fenti eltérések nem befolyásolják jelentős mértékben.

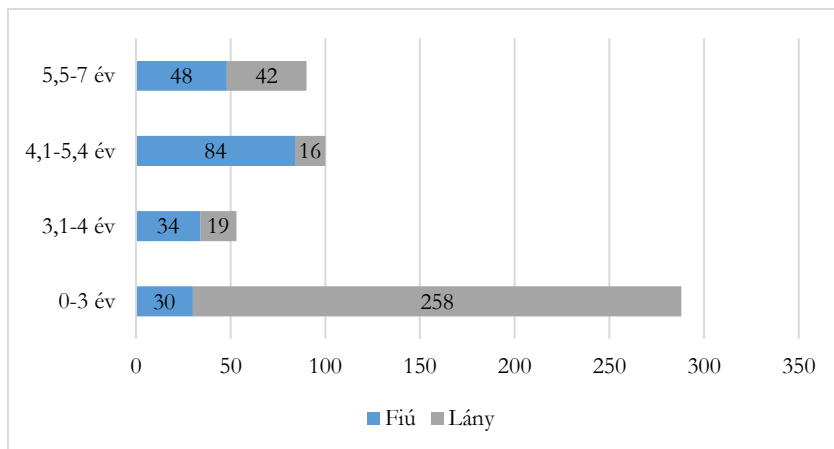

1. ábra: A gyermek adatközlők életkor és nemek szerinti megoszlása

Eredmények

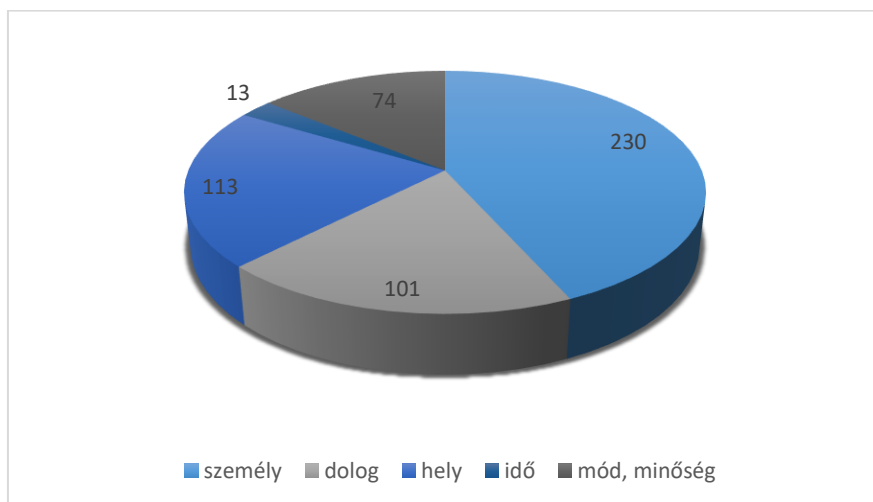
A deixisek típusai a gyermeknyelvben

A párbeszédekben szereplő rámutatás leggyakrabban **exoforikus** jellegű (Halliday & Hasan, 1976; Tolcsvai Nagy, 2001, 175–180), tehát a szövegen kívüli elemekre utal, legjellemzőbb formái pedig a személy/dolog-, hely- és idődeixisek. Emellett ritkábban előfordulnak a cselekvés módjára vagy minőségére utaló deixisek is. Az utalás mindig egy meghatározott nézőpontból, a deiktikus centrumból történik, alapvető eszközei általában a személyes és mutató névmások. Az alábbiakban az exoforikus deixisek fő típusainak bemutatása következik a mintán végzett vizsgálatok és a korpuszból származó szemléltető példák alapján.

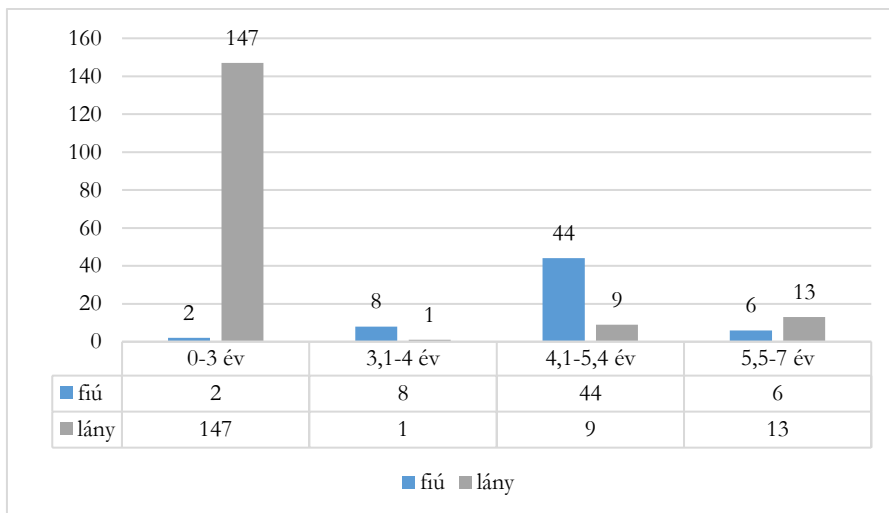
2. ábra: A deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

A 2. ábrán a teljes mintában található exoforikus deixisek megoszlása figyelhető meg életkor és nemek szerint. Az ábrán látható, hogy az összesen 531 rámutatásból a legtöbb deixist a 0-3 éves korosztályba tartozó gyermekek használták, a legkevesebbet pedig a 3-4 év közöttiek. Nemek tekintetében pedig a lányok majdnem kétszer annyi deixist produkáltak mint a fiú adatközlők. A 3. ábrán a különböző típusok megoszlása látható. A leggyakoribb exoforikus deixis a személydeixis volt, a legritkábban pedig az időre, módra és minőségre utaltak ilyen módon a gyermekek.

3. ábra: A deixisek megoszlása típusok alapján

A fenti adatok alapján az exoforikus deixisek leggyakrabban előforduló típusai a **személydeixisek**.

4. ábra: A személydeixisek megoszlása életkor és nemek alapján

A 4. ábrán jól látható, hogy a személydeixisek leggyakrabban a 0-3 éves, legritkábban pedig a 3-4 éves korosztályhoz tartozó lányok, valamint a 0-3 éves fiúk esetében fordultak elő a vizsgált mintában. Az alábbi példák a személydeixisek fő típusaira mutatnak példát a gyermeknyelvi társalgásokból:

(1a)⁴ [74, 16–26]

A: *Kó:stold meg* ↓⁵

D: *Én* (.) *nem szeretném* (.)

B: *Tessék* ↓

C: *Én szeretnék* [(.)]

A: *Ne:m](.) gyertek* ↓

D: *Én is akarok itt ebédelni* ↑

A: *De nincs annyi [ebédünk* ↓

E: *De jó lett* (.) *de jó lett* (.) *a [banán* ↓ *Hm* (.)

C: *De én]akarok ebédelni én is* ↓

A: *De csak* (.)

B: *Hé: ↑ Én is jövöt á:m* ↑

Az (1a) példában négy 30-36 hónapos kor közötti gyermek társalgása alapján jól látható az E/1. személyű személyes névmás használatának gyakorisága, melyek a

⁴ A korpuszból származó példák esetében első helyen a társalgás sorszáma szerepel, amely után vesszővel elválasztva az adott forduló(k) száma következik (pl. [27, 14–19]).

⁵ A szövegek átírása során alkalmazott transzkripció rendszer forrása: Boronkai 2009.

kisgyermekkori egocentrikus világgépnek megfelelően a beszélőre mutatnak, és arra a térbeli, időbeli helyzetre, amelyet a beszélők a beszélés pillanatában elfoglalnak.

(1b) [27, 14–19]

A: **Én** a saját ágyamba alszanak ↓

B: **Én** is ↓

A: (És **én**) már nem vagyok kisbaba:::

C: De: kisbaba ↓

A: Ja: A kisbabák is külön szobába alszanak ↓

B. Á: **te** kisbaba vagy ↓

Az (1b) dialógusban szereplő első személyű alakok szintén a beszélőre mutatnak, és arra a térbeli, időbeli helyzetre, amit a beszélők a beszélés pillanatában elfoglalnak, a második személyű névmás pedig közelre, a megszólítotttra mutat, a beszélőváltás során alkalmazkodva a nézőpont kiindulópontjának folyamatos megváltozásához. A példa 4,5-5 éves fiúgyermek társalgásából származik.

(1c) [45, 12–15]

A: És **ők** hol laknak (...) hogy ilyen nagyon messze vannak ↑

B: ... Angliába ↑ a kicsi ↓ (.) és a nagy ↓ (.) **az az** () itt de **az** is egy picit messze ↓

A: **Ő** is egy picit mess[ze] ↑

B: Ühm]

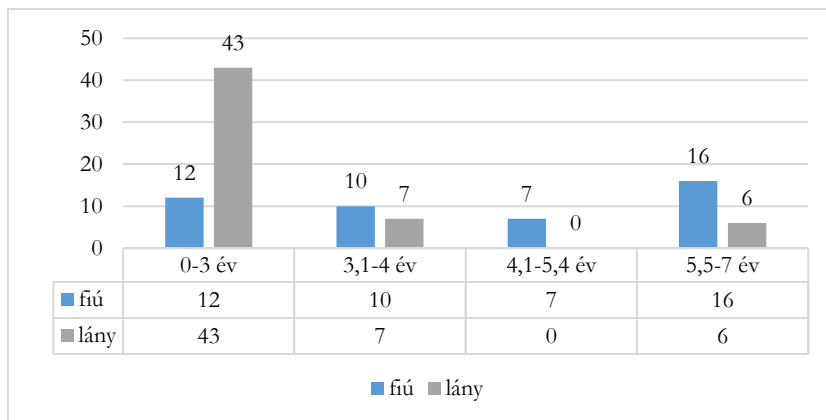
Az (1c) példában az is jól látható, hogy 0-4 éves korig a harmadik személyű névmás használata még nem alakult ki, helyette a mutató névmás megfelelő alakja szerepel, a személydeixis e típusa csak a felnőtt beszélgetőpartner (A) támogatására fejlődik ki a későbbiekben. Ezt igazolja az (1d) példában szereplő 5 éves fiú adatközlőtől (B) származó megnyilatkozás, ahol viszont a harmadik személyű névmás már önállóan megjelenik.

(1d) [54, 13–14]

A: És hogy hívják őket ↑

B: **Ő** Roland ↑ (.) **Ő** a bátyám ↓ (.) Dóri ↑ (.) **Ő** a kishúgom ↓

A **dolgokra utaló deixisek** a szövegen kívüli világ egy elemét a szövegvilág értelem-összetevőjévé, annak részévé teszik. Ez a művelet szintén a beszélő és a hallgató nézőpontjából értelmeződik egy összetett reprezentáció részeként. A vizsgált szövegben a dolgokra utaló deixiseket leggyakrabban a 0-3 éves korosztályhoz tartozó lányok használták, legritkábban pedig a 4-5,4 éves korosztályban fordult elő ez a típus. Ahogy az 5. ábra is mutatja, a lányok esetében összességében ez alkalommal is gyakoribb használat tapasztalható.

5. ábra: A dolgokra utaló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

Az alábbi példák a dolgokra utaló deixisek fő típusaira mutatnak példát a gyermeknyelvi társalgásokból közelre és távolra mutató névmások alkalmazásával:

(2a) [63, 17–20]

A: *De óvó néni, tudod...*

B: *... de hát ez nem is kocka...*

C: *Mert ez még nem a::z (..) Mert ez lesz a kocka↓*

A: *Ez inkább egy ronda szörny↓*

(2b) [30, 1–3]

A: *A néger barna ↓ Barna bőrű ↓*

B: *Mint (..) mint az a baba: (...) látod ↑ Mint az↓*

A: *Igen (...) az néger babu:*

(2c) [25, 1–7]

A: *Sok madá:r...*

B: *Mi ↑*

C: *Ezek a maradak honnan jönnek ↑*

D: *A madárfészekből ↓*

B: *A madárfészekből ↓*

C: *Miből ↑*

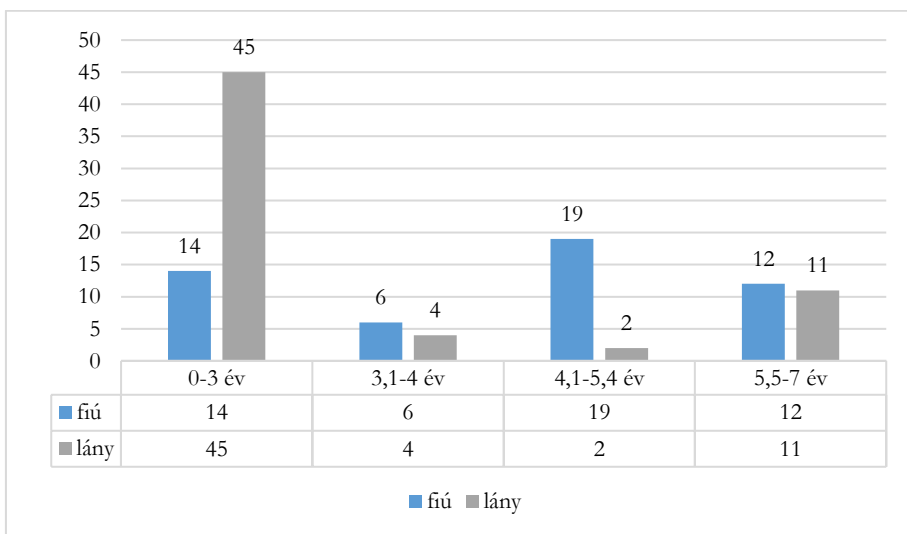
B: *A madárfészekből jönnek ↓*

A (2c) példa a dolgokra utaló deixis mellett az exoforikus deixisek egy másik típusára az **autodeixisre** is jó példát mutat (Bencze 1993. 44; Tolcsvai Nagy 2001. 178). Autodeixisről akkor beszélünk, ha a térbeli kijelölés a beszédesemény konkrétan

meghatározott terében történik. A példában a dolgra való rámutatás a beszédesemény valós terében, az óvodai udvaron történik, és a kontextus meghatározott elemére (*madarak*) vonatkozik.

A személyre és dolgokra utaló deixisek mellett az exoforikus deixisek másik jellemző típusa a hely- és idődeixis. Kifejezőeszközük leggyakrabban a hely- és időhatározószót helyettesítő mutató névmás (névmási határozószó) vagy kérdő névmás, amely **a helyre utaló deixis** esetében általában az elhelyezés (prototipikusan: *itt, ott, hol*) vagy az irányadás (prototipikusan: *ide, oda, innen, onnan, honnan*) szerepét tölti be, és irányultsága a hallgató számára gyakran más forrásokból is kiegészíthető (Vater 1991. 46). Ezek a diskurzus világán kívüli külső források lehetnek különféle mozgásokkal, általában a tekintet irányításával, az arc és a kéz mozdulataival kapcsolatos kinezikus jelek. A 6. ábrán a helydeixisek előfordulási gyakorisága látható az életkorok és a nemek tükrében. Ez esetben is a 0-3 éves korosztály, valamint a lányok körében erőteljesebb a helyre utaló deixisek használata.

6. ábra: A helyre utaló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

Az 1. számú táblázat az **elhelyezés** szerepében álló helydeixisek arányait mutatja a leggyakrabban használt kifejezőeszközök alapján. A korosztályra és nemre vonatkozó, fent említett adatok az elhelyezés tekintetében is megegyeznek, azonban a táblázatból a kifejezőeszközök aránya is leolvasható, mely szerint a kérdő névmás alkalmazása jóval ritkább, mint a mutató névmásé ebben az életkorban.

1. táblázat: Az elhelyezés szerepében álló deixisek megoszlása életkor és nemek és kifejezőeszközök alapján

Életkor /nem	Fiú		Lány		Összes
	Névmási határozószó	Kérdő névmás	Névmási határozószó	Kérdő névmás	
0-3 év	2	4	29	4	39
3,1-4 év	3	0	4	0	7
4,1-5,4 év	7	1	2	0	10
5,5-7 év	3	1	8	1	13
Összesen	15	6	43	5	
Mindösszesen	21		48		69

A 2. számú táblázat az **irányadás** szerepében álló helydeixisek arányait mutatja. A táblázatból leolvasható, hogy a névmási határozószóval kifejezett helydeixisek összesített arányaival ellentétben az irányadás esetében a 4,1-5,4 éves korosztály, valamint a fiúk domináltak. Ebben az esetben kérdő névmás csak egy alkalommal szerepelt a kifejezőeszközök között (l. 3b példa), ezért a táblázatban ez nem került részletezésre.

2. táblázat: Az irányadás szerepében álló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

Életkor/nem	fiú	lány	összes
0-3 év	8	12	20
3,1-4 év	3	0	3
4,1-5,4 év	11	0	11
5,5-7 év	8	2	10
Mindösszesen	30	14	44

Az alábbiakban az elhelyezés és az irányadás szerepében álló deixisekre láthatunk példát a vizsgált minta alapján.

(3a) [35, 7–13]

A: **Itt** a (...) baleset vo:lt↓

B: **Ho:l**↑

A: Ahol megyünk a (...) mamáékhoz, baleset vo:lt↓

C: *Igen, egy nénit elütött egy-*

A: *A Máté*↓

C: *A Máténak a nagymamáját*↓

A: *Én onnan tudtam, hogy ő (.) ott voltam*↓

A (3a) példában az elhelyezés minden típusára találhatunk példát, közelre és távolra mutató illetve kérdő névmássóokkal kifejezve a térbeli utalásokat.

A (3b és c) példák az irányadás két különböző pontját (előzmény és vég) mutatják, valamint megfigyelhető az egyetlen gyermeknyelvi példa az irányadás kérdő névmással történő kifejezésére.

(3b) [27, 1–3]

A: *Hoztam még kockát* ↓

B: **Honnan** ↑

A: **Onnan** (..) *hátról* ↓ (..) *Fölépítjük így* (...) *Ez nem így*↓

(3c) [63, 1–4]

B: *Mi lesz ez*↑A: *Ez egy piramis autó* ↓ *Csinálok ide egy kereket* (...) **Ide** *is egy kereket* (...) *meg ide is egy kereket* (...) *meg ide:: meg ide:: meg ide:: meg ide:: meg ide*↓

B: *Hú:: hát mennyi kereke lesz ennek*↑

A: *Ennyi kereke lesz*↓

A dolgokra és a helyre utaló deixisekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a spontán szövegekben csak ritkán fordul elő a nyelvileg kifejtő rámutatás, amelyben a mutató névmás értelmezését részben elvégzi a vele egy főnévi csoportba tartozó főnév, és csak a rámutatás iránya marad kérdéses. Sokkal gyakoribb a kifejtetlen változat, amelyben a résztvevőknek más forrásokból (gesztusok, tekintet) kell kikövetkeztetniük a rámutatás tárgyát és irányát. Erre a gyermeknyelvi korpuszban nagyon jellemző jelenségre láthatunk példát a következő megnyilatkozásban:

(3d) [66, 12–16]

A: **Ezt**↑

B: **Azt** (...) *meg az egyeset*↓ *Keress meg a rácsot*↓

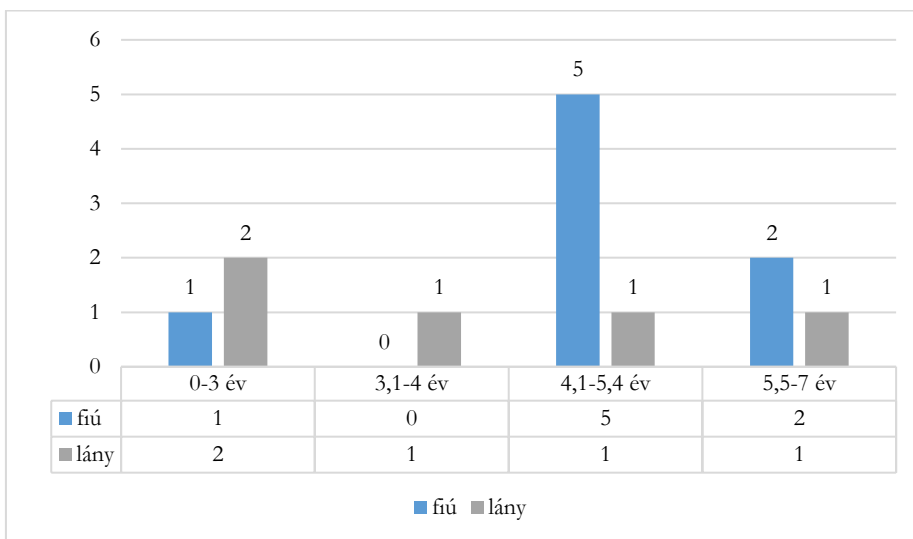
A: **Ezt ide**↑

B: **Az oda** (...) *igen*↓

A: **Ezt** ↑

Az **idődeixisek** között megkülönböztetünk időpontra utaló (*most*) és az időtartam kezdetére vagy végére utaló (*addigra*) típusokat. A vizsgált szövegekben arányaiban ez a típus volt a legritkább, leginkább az időpontra utalás jelent meg határozószóval vagy névmási határozószóval, és egy esetben volt csupán időtartamra való utalás. A

típus életkorokra és nemekre vonatkozó arányait a 7. ábra szemlélteti, amely alapján jól látható, hogy az időre való utalás a 4,1-5,4 éves fiúk körében fordult elő legtöbbször.

7. ábra: Az időre utaló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

(4a) [11, 1–6]

A: *Összekeverjük*↓

B: *Kapcsolj (.) Most már jó*↑

A: *Most már kiveszem*↓

B: *Most már jó*↑ (.) *Apuka...*

C: *Ja:jj, ne sikíts*↓

B: *Nagyon nagy hangja vo:lt (...)* *Azért sikítottam*↓

A (4a) példában a *most* időhatározószó használata figyelhető meg az időpontra való utalás leggyakoribb eszközeként. A (4b) példa pedig a korpuszban szereplő egyetlen időtartam végére való utalást szemlélteti:

(4b) [40, 21–5]

A: *Há:t azér kérdezem hogy (..) barátkoztatok*↑ (..) [*Já:tszottatok*↑

B: *Hm::]já:tszottu:nk*↓ (..) *Addig* *bará:tkozu:nk mí:g nem jön a Doni (.) mer* [*azé:r-*

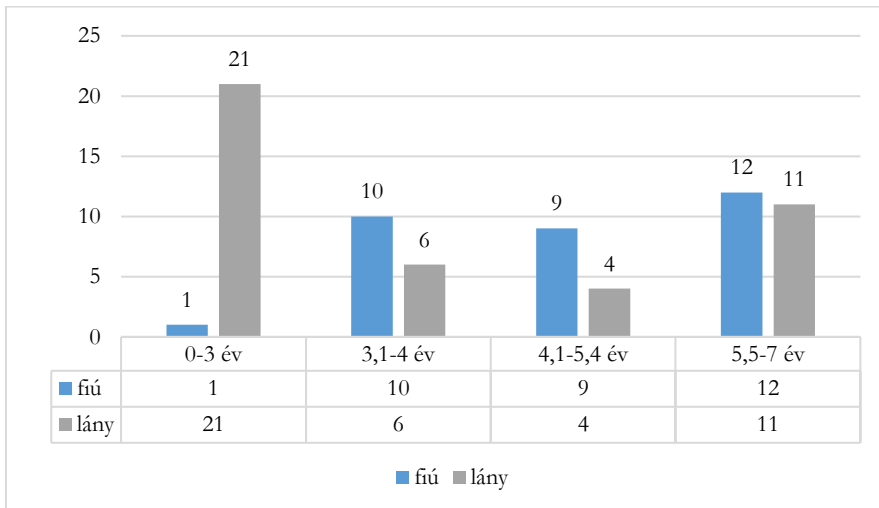
A: *Mié:r] (.) most a Doni a*↑ (...)

B: *Bete:g*↓

A: *Beteg*↑ (...) *És milyen volt a (..) szülinapi buli*↑

A módra, állapotra, minőségre vagy mennyiségre utaló deixisek közül főként a **módra és a minőségre** utaló fordult elő gyakrabban a vizsgált társalgásokban. Arányaikat a 8. ábrán található diagram szemlélteti, amelyen látható, hogy ez a deixis leginkább a

legidősebb korosztályban jelenik meg, és a lányok körében kicsit gyakoribb utaló eszköz. A módra utalás általában névmási határozószóval, minőségre utalás mutató és kérdő névmással történt a legtöbb esetben.

8. ábra: A módra és minőségre utaló deixisek megoszlása életkor és nemek alapján

A következő szövegrészekben (5a, b) a vizsgált mintában legnagyobb arányban előforduló módra és minőségre utaló deixisekre láthatunk példát, közelre és távolra mutató névmási határozószó illetve kérdő névmás használatával.

(5a) [70, 11–14]

D: Itt a kalapács (...) *feküdj le* ↓

C: Kalapács (..) kalapács ↓ Ne **így** ↓ **Így** ↓ Kinga:: a Dávid nekem is **úgy** csinálta (...) *hogy csikizzen ...*

D: *Ülj föl* ↓

C: *Csikizett* ↑

(5b) [1, 1–4]

A: És **milyen** sárga *legye:n* ↑

B: [**Ílye:n** ↓

C: (Narancssárga ↓)]

A: Na jó (...) Akkor ezt ki kéne (..)akkor ezt (...) **ilyen** narancssárga ↑ Akkor ki kéne (..)

hegyezni ↓

Az (5c) példa a csupán egy alkalommal megfigyelhető mennyiségi utalást mutatja be:

(5c) [74, 21–22]

D: *Én is akarok itt ebédelni:::*

A: *De nincs **annyi** *febédünk*↓*

Az **endoforikus deixis** leginkább a részben vagy egészében előre megtervezett szövegtípusokban (pl. tudományos, publicisztikai szövegek) fordul elő. Ez a folyamatban lévő diskurzus egészére vagy annak egyes részeire utal, gyakori eszközei a diskurzusdeixisként (Levinson 1983. 54, 85–94) használt melléknévi vagy igenévi jelzők (pl. *alábbi, következő, fenti*). Ezek a spontán társalgásokra nem jellemzőek, helyettük a drámai dialógusokban a hasonló funkcióban álló közelre mutató névmások (pl. *ez, ezek*) és a hozzájuk kapcsolódó főnevek töltik be ezt a szerepet, amelyek a szöveg korábbi vagy későbbi részeire utalva, gyakran anaforikus vagy kataforikus utalásokkal kombinálódva válnak a diskurzusdeixis fontos eszközévé (Boronkai 2010b). A vizsgált gyermeknyelvi szövegekben egyetlen alkalommal fordult elő ilyen típusú anaforikus használat, amelyet a (6) példa szemléltet. A szöveg egy korábbi elemére (*kakas*) utal vissza a mutató névmással kifejezett deixis (*azokat*).

(6) [92, 1–7]

A: *Jujj, jujj (...) bezárni a kapukat↓ Képzeld e:l (...) elvittük az állatokat teherautóva↓*

!Most viszik el az állatokat↓

B: *Hova viszitek a kacsákat↑ A vásárba↑*

A: *Nem↓ A vízbe (.) ahol úsznak↓*

B: *Ja (.) odaviszitek↑ De a kakas is úszik a vízben↑*

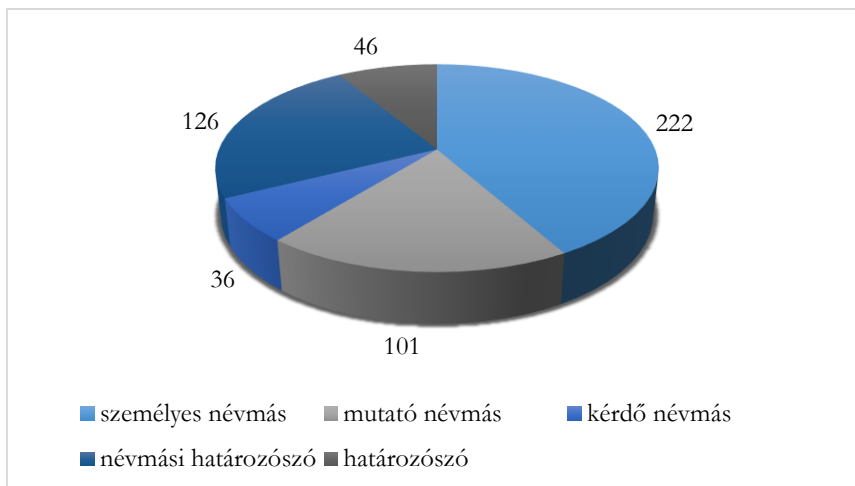
A: *Nem↓*

B: *Szerintem sem↓*

A: *Akkor vegyük ki a ka..., ka..., **azokat**↓ Nézd↓*

A deixisek gyermeknyelvi kifejezőeszközei

Ahogy a 9. ábrán látható, a szövegtípusokban a deixisek kifejező eszközeinek legnagyobb része a személyes névmások különböző alakjaiból tevődik össze. A személyes névmások közül a vizsgált szövegekben elsősorban az első és második személyű alakok fordulnak elő, amelyek funkciója nem tekinthető egyértelmű helyettesítésnek, mivel deiktikus jellegük miatt a beszélőre vagy a megszólítotttra vonatkoznak, és a beszédhelyzet ismerete által válnak értelmezhetővé. Az ilyen párbeszédokban a beszélők az előzetesen ismert tér-idő kontinuumban tudják elhelyezni az adott névmások referensét. A személyes névmásokat a névmási határozószók követik, amelyek elsősorban a hely- és idődeixisek, illetve a módra utaló rámutatások esetében jelennek meg. A mutató névmások (Laczkó, 2008) a dolgokra és személyekre utalásnál, illetve az endoforikus deixis esetében, a határozószók az idődeixisek, a kérdő névmások pedig a személyre/dologra és a helyre utaló deixisek esetében szerepelnek a rámutatás kifejezőeszközeként.

9. ábra: A deixisek kifejezőeszközeinek arányai

Következtetések

Az **első hipotézis** a vizsgált minta alapján teljes mértékben beigazolódott. A társalgásokban egyetlen példa volt endoforikus deixisre, az összes többi előfordulás az exoforikus deixisek valamely típusához volt köthető. Ezen belül legnagyobb arányban a személydeixisek szerepeltek, azok között is az egyes szám első személyű rámutatás, amely teljes mértékben megfelel az adatközlők életkori sajátosságainak. Ha azonban figyelembe vesszük azt a felfogást, amely alapján a személyes névmások első és második személyű alakja nem tekinthető egyértelműen rámutatásnak, akkor a személydeixisek száma nagymértékben lecsökken.

A **második hipotézis** nem igazolódott be, hiszen a legtöbb rámutatás a legelső korcsoportban született, a legidősebb gyermekek csoportja pedig csak a harmadik helyen áll ebben a rangsorban. Ennek hátterében az a tény is állhat, hogy bár az első korcsoportban volt a legkevesebb adatközlő, az e korosztályhoz tartozó 30-36 hónapos lányoktól származik a vizsgált szövegtörzs legtöbb olyan megnyilatkozása, amelyben jelentős az ismétlések, így a deiktikus utalások ismétléseinek száma is (ld. 1a, 1b példák).

A **harmadik hipotézis**, amely szerint a lányok használnak több rámutatást, teljes mértékben beigazolódott, hiszen az általuk használt rámutatások száma több mint másfélszerese a fiúk által használt deixiseknek. Ez összefügg az anyanyelv-elsajátítással kapcsolatos nembeli eltérésekkel. Az adatok azt is megmutatták, hogy a lányok beszédprodukciója ebből a szempontból igen heterogén; mivel a legtöbb deixist a legfiatalabb, a legkevesebbet pedig a 3. korcsoportba tartozó lányok használták. A legtöbb deixis esetében az eredmény a 2. hipotézishez hasonlóan összefügg a szóismétlések gyakoriságával is.

A **negyedik hipotézis** a kapott adatok nem igazolták, mert a legnagyobb arányban a személyes névmások fordultak elő a deixisek fő kifejezőeszközeként. Ha figyelembe vesszük azt a felfogást, hogy a személyes névmások használata nem tekinthető egyértelmű helyettesítésnek, a hipotézisben szereplő mutató névmásokat akkor is

megelőzik a névmási határozószók, mint a deiktikus rámutatások fő nyelvi kifejezőeszközei.

Összegzés

A tanulmány célja a deixisek típusainak gyermeknyelvi vizsgálata volt élőnyelvi, spontán társalgások és dialógusok vizsgálata alapján. A kutatás során a deixisek gyakoriságának, típusainak és kifejezőeszközeinek vizsgálatára került sor a nemek és az adatközlők életkora alapján. A kutatás elején megfogalmazott hipotézisek részben beigazolódtak, de születtek váratlan eredmények is. A vizsgált minta a nemek tekintetében kiegyenlített volt, az életkori megoszlás azonban változatos képet mutatott. A kapott adatok kizárólag erre a mintára jellemzőek, és bár a felvett korpusz a nemek és az életkorok tekintetében is közel azonos terjedelmű volt, a későbbi kutatások során az eredmények realitásának erősítése érdekében érdemes lenne nemcsak a nemek tekintetében, hanem az egyes korcsoportokból is azonos számú adatközlőtől származó szövegeket vizsgálni. A tanulmány nem tért ki a deixis és a nézőpont kapcsolatának vizsgálatára, mely további érdekes eredményeket hozhat a gyermeknyelvi kutatások számára.

Irodalom

- Auszmann, A. (2017). Gyermekek magánhangzói 7 és 13 éves kor között. In J. Bóna (Ed.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban* (pp. 183–202). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Bateman, A., & Church, A. (Eds.). (2017). *Children's Knowledge-in-Interaction: Studies in Conversation Analysis*. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-1703-2>
- Bencze, L. (1993). Deixis és referencia. In S. G. Kozocsa (Ed.), *Emlékkönyv Fábrián Pál 70. születésnapjára* (pp. 41–49). Budapest: ELTE.
- Bóna, J., & Neuberger, T. (2012). A spontán beszéd önellenőrzési folyamatainak életkori sajátosságai. *Magyar Nyelv, 4*, 426–440.
- Bóna, J. (2015). 6–13 éves iskolások megakadása különböző beszéd típusokban. *Anyanyelv-pedagógia, 2*. <http://www.anyp.hu/cikkek.php?id=569>
- Bóna, J. (2017). GABI gyermeknyelvi beszédatadtbázis a kutatásban. In J. Bóna (Ed.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban* (pp. 35–50). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Boronkai, D. (2009). *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Boronkai, D. (2010a). Az interakciós kompetencia kialakulásának kezdetei. *Képzés és Gyakorlat, 1*, 5–22.
- Boronkai, D. (2010b). A deixis szerepe a nézőpont jelölésében. *Magyar Nyelvőr, 4*, 436–452.
- Boronkai, D. (2010c). *A dialógus szövegtani jellemzői*. Budapest: Pátria.
- Boronkai, D. (2011). Konverzációs stratégiák kisgyermekkorban. In I. Bús, Á. Klein, & N. Meskó (Eds.), *Nevelés és kutatás: tanulmányok az óvodapedagógus-képzéshez* (pp. 31–45). Szekszárd: PTE IGYK.
- Boronkai, D. (2019). Hibajavítási stratégiák a kora gyermekkorban. *Kultúratudományi Szemle, 1*, 51–67.
- Boronkai, D. (2021). Konverzációelemzés a gyermeknyelvi kutatásban. *Kultúratudományi Szemle, 1*, 131–153.

- Cobb-Moore, C., Danby, S., & Farrell, A. (2008). 'I told you so': justification used in disputes in young children's interactions in an early childhood classroom. *Discours Studies*. <https://doi.org/10.1177/1461445608094214>
- Corrin, J. (2010). Maternal repair initiation at MLU Stage I: The developmental power of 'hm?'. *First Language*. <https://doi.org/10.1177/0142723710370526>
- Cromdal, J. (2004). Building bilingual oppositions: Code-switching in children's disputes. *Language in Society*, 1, 33-58. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047404504031021>
- Forrester, M. A. (2008). The emergence of self repair: A case study of one child during the early pre-school years. *Research on Language and Social Interaction*, 41, 99-128.
- Forrester, M. A. (2010). "Ethnomethodology and adult-child conversation: Whose development?" In H. Gardner & M. A. Forrester (Eds.), *Analyzing Interactions in Childhood: Insights from Conversation Analysis* (pp. 42-58). Wiley-Blackwell, Oxford
- Gardner, H., & Forrester, M. A. (Eds.). (2010). *Analyzing Interactions in Childhood: Insights from Conversation Analysis*. Wiley Blackwell, Oxford.
- Goodwin, C. (1984). Notes on story structure and the organization of participation. In *Structures of social action* (pp. 225-246). Cambridge University Press, Cambridge.
- Goodwin, M. H., & Goodwin, C. (1987). "Children's arguing". In S. Philips, S. Steele, & C. Tanz (Eds.), *Language, Gender, and Sex in Comparative Perspective* (pp. 200-248). Cambridge University Press, Cambridge.
- Goodwin, C. (1990). *He-Said-She-Said: talk as social organisation among black children*. Indiana University Press, Bloomington.
- Gósy, M. (2005). *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gósy, M. (2009). Megakadásjelenségek korrekciója óvodáskorban. In I. Szijj (Ed.), *Philologiae Amor. Tanulmányok, esszék és egyéb írások Pál Ferenc tiszteletére* (pp. 173-183). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman, London.
- Horváth, V. (2017). Megakadásjelenségek és időzítési sajátosságai 6-9 éves gyermekek spontán narratíváiban. In J. Bóna (Ed.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban* (pp. 97-120). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Janssen, T. A. J. M. (2002). Deictic principles of pronominals, demonstratives, and tenses. In F. Brisard (Ed.), *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference* (pp. 151-196). Mouton de Gruyter Berlin-New York.
- Jordanisz, Á. (2017). Magyar anyanyelvű gyermekek fonológiai tudatosságának fejlődése 4 és 11 éves kor között. In J. Bóna (Ed.), *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban* (pp. 203-221). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kidwell, M. (2012). Conversation Analysis and Children. In J. Sidnell & T. Stivers (Eds.), *Handbook of Conversation Analysis* (pp. 509-532). Wiley-Blackwell.
- Laczkó, K. (2008). A mutató névmási deixisről. In M. Ladányi & G. Tolcsvai Nagy (Eds.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből* (pp. 309-347). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. (1991). *Foundations of cognitive grammar. Volume II. Descriptive application*. Stanford University Press, Stanford.
- Levinson, S. C. (1992). *Pragmatics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, S. C. (1994). Deixis. In R. E. Asher (Ed.), *Encyclopedia of language and linguistics* (pp. 853-857). Pergamon Press, Oxford.

- Lyons, J. (1989). *Semantics. Volume 2*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Maynard, D. W. (1985). How children start arguments. *Language in Society, 1*, 1–29.
- McWhinney, B. (2000). *The CHILDES project: Tools for analyzing talk*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ
- Neuberger, T. (2014). *A spontán beszéd sajátosságai gyermekkorban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Szabó, K. (2008). Megakadásjelenségek nyolcévesek spontán beszédében. *Anyanyelv-pedagógia, 2*. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=56>
- Tolcsvai Nagy, G. (2001). *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vater, H. (1991). *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag, Hürth-Efferen.